

ANDERS BJÖRNSSON:

Bråkstakar och asketer

Anders Björnsson tar upp ett tema i den politiska kulturens utveckling i Sverige och beskriver utvecklingen från sågverkssamhällets och hantverksindustrins tid. När den socialdemokratiska hegemonin väl etablerats på 1930-talet övergick rörelsen till att styra även civilsamhället.

Utvecklingen i Östeuropa banar nu väg inte bara för marknadens välsignelser utan också för politikens – människorna tvingas att ta ett medborgerligt ansvar. De östeuropeiska revolutionerna har just visat att politiken ändå är möjlig.

Anders Björnsson är producent vid riksradios vetenskapsredaktion samt en av författarna till skriften Statsmakt och suveränitet.

Et lands politiska kultur formas över generationer och sekler. Och politiska kulturer, det vet vi från omvälvningarna i östra Europa, kan trotsa både revolutioner och systemskiften. De sätter sig i tankebanorna, i det kollektiva uppträdandet hos ett folk, och de har en seghet eller "nedärvdhet" som står över de mest omskakande upplevelser och trauman: också i Warszawas judiska ghetto, berättas det, upprätthöll befolkningen en desperat normalitet, som om de kunde blidka sina dödsfiender genom att inte låtsas om dem. Föga heroiskt, har det sagts; men upproret var knappast ett näraliggande alternativ för en pariaklass som, långt före den nazistiska påhälsningen, lärt sig att ha fördragsamhet med en antisemitisk omgivning, både på kvartersnivå och i de styrande lokalerna. I dagens nästan juderena Polen – just i det Polen som anträdde den östeuropeiska marschen mot demokrati och rättsstat – tycks denna antisemitism märkvärdigt intakt. Kardinalen Glempes övertramp häromsistens ingår därvidlag i en trist tradition.

Traditionens makt på gott och ont är naturligtvis närvarande också i det övriga Östeuropa som nu går mot befrielse. Som medeltidshistorikern och Braudel-lärlungen Bronislaw Geremek, mera bekant som Solidaritets gruppledare i det polska parlamentets båda kamrar, nyligen noterat "uppvisar den politiska utvecklingen i de östeuropeiska länderna . . . en dialektik mellan underkuvande och tystnad, mellan systemets ineffektivitet och en växande längtan, mellan svikna förhoppningar och förkastandet av konformismen". Och han tillägger: "I ett utvidgat tidsperspektiv kan de återkommande kriserna ses som spasmer från en organism

som försöker göra sig av med en främmande kropp.”¹ Avvisandet av den främmande kroppen, som inympades i ett ögonblick av svaghet, har haft olika förlopp från land till land, en olikhet som kan återföras på styrkan i de politiska kulturerna. Att Polen blev det östland som kom att leda utvecklingen mot frihet i västerländsk mening förklaras bara till en del av det ekonomiska systemets uppenbara brister i detta land. Hos polackerna var den nationella förödmjukelsen som kännbarast och här fanns också en civil ordning, baserad på kyrkans grepp om sinna, som stegvis underminerade den officiella maktens hegemoni. Man lärde sig, som den brittiske Östeuropa-kännaren Timothy Garton Ash har påpekat,² att leva ”som om”: som om de rättsstatliga förhållandena redan var för handen och de rådande maktstrukturerna förbrukade. Ett föregripande som samtidigt är ett tillbakagripande på en tidigare existerande normalitet.

Utvecklingen i Sverige

Normaliteten kan alltså vara både reell och föreställd, praktiserad och utopisk. Två arbeten på svensk botten kastar ljus över hur den svenska politiska kulturen har manifesterats och utvecklats över tiden. Jag tänker på idéhistorikern Ronny Ambjörnssons mycket uppmärksammade studie över ett norrländskt sågverks-samhälle och ekonomihistorikern Lars Magnussons tyvärr nästan förbisedda forskning om hantverksindustrins Eskilstuna.³ Det är det tidiga 1900-talet som står i fokus för de båda välskrivarnas uppmärksamhet, och det är lätt att se en kulturell kronologi avteckna sig i den spän-

nande redovisningen av seder och bruk och idealföreställningar inom en framväxande svensk industriarbetarklass. I ”Den bråkiga kulturen”, som Magnusson skildrar, härskar ännu patriarkalismen, med det nära – ofta nog irriterande nära – förhållandet mellan mästare och gesäll. Men det är en patriarkalism under press. Skråsamhällets dagar är räknade och vid sidan av den traditionellt slutna hantverksorganisationen utvecklas ett modernt fabriks-system med fri arbetskraft och stora produktionsenheter. ”Den skötsamme arbetaren”, som organiserade sig i bildnings-cirklar och nykterhetsloger i Ambjörnssons Holmsund, är redan en egendomslös proletär och blir till en viktig kugge i det socialdemokratiska rörelsemaskineriet. Här har de personliga banden mellan arbetsgivare och arbetstagare avlösts av en mera anonym hierarki där patronen och stabbläggaren lever i skilda världar.

I smidshantverkarnas värld markerades arbetarkulturens oberoende av ett stökigt och supigt vardagssumgånge. Få släpptes in som inte hörde dit. På krogarna kalfatrades husbondeväldet, där såldes tjuvgods från mästarens verkstad för extraförtjänster, där anstiftades upplopp och oroligheter. Gränsen mellan fritid och arbetstid var notoriskt oklar och mot de självpåtagna frimåndagarna kunde fabriksägare och myndighetspersoner bara skaka på huvudet: ”Tidsandan har gjort det till en nästan allmän vana att stadens hantverksarbetare hålla s.k. ’fri Måndag’”, heter det i en uppgiven insändare i Eskilstuna Allehanda år 1847, ”men vad betyder väl detta då de emellan varje Måndag ändå utgöra sina kontrakterade veckobeting, ehuru vanligast på denna ’fria Måndag’ i sus och dus bortsumpas

vad de föregående veckan med sabbatens f.m.s ohelgande sig fördärvat. Än beklagansvärdare är att se mången . . . vanligen på Lördagen . . . sig förskaffa en sup uppgående till cirka $\frac{1}{2}$ à 1 kanna, vilken dryck, för dess ägare, är rogivande till Söndags e.m. eller Måndagsmorgonen då förtvivlan, ängslan och oro innästlat sig i suparens hjärna, vilken åter måste dövas." Också under själva arbetet kunde supen tillgripas och arbetaren ge sig ut på "spatsering", med riskabla följder både för den allmänna ordningen och för själva tillverkningen givetvis. Men samtidigt var den här bråkigheten och bullrigheten en — starkt ritualiserad — metod för gesäller och lärpojkar utan stora avancemangsmöjligheter att hävda en kollektiv identitet och slå vakt om sin särart. Kriminalitet och solidaritet gick på det viset hand i hand.

Det var just mot denna ostyriga, osynligt reglerade form för självständighet som den unga arbetarrörelsen kring 1900 gick till angrepp. "Det krig som arbetarrörelsen förde", skriver Ambjörnsson, "hade två fronter: mot arbetsgivarna och mot personer ur den egna klassen vilka betedde sig på ett sätt som tycktes underminera rörelsens organisationsarbete". Supandet bland arbetarna hade tidigare kunnat ses som protester mot omänskliga arbetsförhållanden, man höll varken tider eller avtal, men "det är uppenbart att sådana protester inte ledde långt", framhåller Ambjörnsson, och "arbetarrörelsen hade just ett långsiktigt perspektiv där kampen krävde organisation och kontroll. Kortsiktiga vinster fick ställas mot framtida mål. Av den organiserade arbetaren kunde man kräva ett rationellt beteende." Och det var givetvis inte bara bland arbe-

tarrörelsens pionjärer som denna insikt om långsiktighet och rationalitet fanns. Också på arbetsgivarsidan gick tendensen mot planering och kalkylerbarhet i driften. Uppstudsighet och arbetsfrånvaro, fribytar- och ur hand i mun-mentaliteten försvårade övergången till ett mera vetenskapligt organiserat företagsledande. Arbetskraftens disciplinering och självdisciplinering blev därför, som historikern Klas Åmark har understrukt,⁴ ett gemensamt mål för den rationelle kapitalisten och den rationelle arbetarledaren.

Ett "civilisationsprojekt"

Ambjörnssons bok är berättelsen om hur det här idealet av självtukt och strävsamhet slår igenom i den unga arbetarrörelsen. Man ska vara ren och snygg, nykter och skötsam — sådan är den moral som predikades. Men för att detta yttre skulle kunna förverkligas krävdes också en inre förnyelse, en andlig upprustning. Jakten på bildning och kampen mot "smutslitteraturen" står högt på arbetarrörelsens dagordning vid sekelskiftet. Det bildas lässtugor och lånebibliotek, folkhögskolorna ser dagens ljus, i nykterhetslogernas regi lär sig de blivande arbetarpolitikerna de flammade appellernas och de tillkrånglade propositionsordningarnas ädla konst. En hel hord agitatorer och protokollförare stampas ur marken. Det gäller att tillägna sig den borgerliga bildningens elementa. Men det räcker inte att bli nästan lika bra på att styra och ställa som motståndaren, klassfienden, man måste ur underläge och på kort tid dessutom utforma en strategi som kan utmana och övertrumfa den härskande klassens makt;

anspråk. Det är en strategi som har vissa likheter med bourgeoisins mödosamma uppåtstigande i det feodala samhället där exklusivitet och efterapning ingick i en skön förening. Ambjörnsson kallar det, med en hänсыftning till Norbert Elias, för ett civilisationsprojekt. "Programmet är till själva sin grundkonception ett uttryck för medelklassens civilisationsprojekt, som avsåg att av 'vilda' och impulsstyrda folkhopar skapa individer, som visade hyfsning och som omfattade ideal och värderingar som klassen själv kunde dela."

Man kan diskutera i vilken mån detta projekt verkligen var ett brott mot en tidigare arbetarkultur och i vilken omfattning dessa ideal och värderingar faktiskt blev mönsterbildande för klassen som helhet. Också de tidigare hantverkarnas miljöerna hade sin disciplin och sina regelverk, även om de utifrån och uppifrån kunde uppfattas som tillhåll för tygellösa och just "bråkiga" element. De var oåtkomliga och stängda. Men också loger och fackföreningar präglades av hemlighetsmakeri och en viss form av ritualism som höll avvikare på behörigt avstånd — det var inga öppna offentligheter, även om de i princip, till skillnad från skråna, var inriktade på största möjliga anslutning. Vidare kan man, med sociologen Mats Franzén,⁵ konstatera att kroglivet och supandet fortsatte att vara viktiga inslag i arbetarklassens vardag långt in på 1900-talet. "Egensinnet" och "skötsamheten" kämpade om initiativet även i det socialdemokratiska lyckoriket. Och om det organiserade nykterhetsintresset varit väl företrätt bland ledande socialdemokrater är det lika obestridligt att krökandet på fackföreningsexpeditionerna hört städse till den

stolta rörelsens skuggsidor. Kanske har det trots allt gjorts mera politik i de rökiga rummen än i de rena obefläckade ABF-lokalerna.

Å andra sidan är det klart att denna "renhetssträvan" har varit en ideologisk hävstång i den socialdemokratiska makt-erövringen alltifrån begynnelsen. Avskiljandet från oarter och omsorgen om helheten är två sidor av samma mynt. Supandet var en oart — en "främmande kropp" — som måste avlägsnas för att reformeringen av samhället skulle lyckas. Härigenom kom privatmoral och politisk moral att bli ett och detsamma. Utrymmet för en civil ordning som stod vid sidan av eller än värre konkurrerade med den politiska minimerades. Gränsen mellan det offentliga och det privata, mellan den "stora världen" och den "lilla världen", om man så vill, blev — liksom i hantverkarsamhället — flytande. Och när den socialdemokratiska hegemonin väl etablerats, under det i alla avseenden triumfatoriska 1930-talet, kunde rörelsens "ordningssinne" utan större svårigheter översättas till en politik för det "lilla livet": också civilsamhället skulle styras efter rationella principer, också medborgarnas fostran och "befolkningsstockens" kvalitet gjordes till föremål för renodlat politiska överväganden. En social ingenjörskonst med rötter i Förenta staternas liberal-teknokratiska etablissemang (ett upphov som historikern Yvonne Hirdman litet lättvindigt glider över i sin annars klarsynta framställning av Myrdal-generationens moderniseringsattacker på hem och familj⁶) fick legitimera det vetenskapliga och föregivet lagbundna i processen.

Impulser från nykterhets- och väckelserörelserna

En totalitär anstrykning har denna vision utan tvekan. Det udda och avvikande sorteras ut, det ohälsosamma och efterblivna ska utplånas — men det förutsätts egentligen ingen egen, spontant uppkommen aktivitet från de drabbades sida för att åvägbringa förändringarna. Tvärtom kan man märka en ängslighet hos det planerande skiktet i samhället att vägvalen i så fall skulle kunna göras annorlunda. Valet förläggs med andra ord inte till politiken, även om det ursprungligen fanns en dröm om "den goda politiken", utan till den beprövade — kritiska — vetenskapen. Det är där, i "den goda tekniken" snarare, i det värderingsbefriade samhällsbygget, där och blott där som valet sker. Invändningar kan egentligen inte göras utanför den godkända diskursen. Det hela liknar rätt mycket ett väckelsemöte. Och faktum är — vilket Ambjörnsson också betonar i sitt storartade "bidrag till Norrlands bildningshistoria" — att arbetarrörelsen i sitt grundarskede hämtar avgörande ideologiska och praktiska impulser inte bara från nykterhetsrörelsen utan också från en annan småfolksrörelse, nämligen den religiösa väckelsen. Hos båda finner man en obändig tro på den egna kraften, på det egna exemplet och det exemplariska levernets betydelse, och i bägge fallen finns det ett renhetskrav som inte sällan slår över i ren fanatism.⁷ Här, liksom i bygemenskapen och skråkorporationen, är utstötningen, uteslutningen solidaritetens mindre tilltalande förutsättning. I det moderna samhället, med anonyma stadsmiljöer och permanenta folkomflyttningar, har de små enheternas tyranni upphört att gälla; där måste staten både utstöta och

sammanfoga, bli tyrann och husbonde i ett.

Från folkliv till rörelseritualer

Så skulle man, litet spekulativt, det medges, kunna teckna en kontinuitetslinje i den svenska politiska kulturens utveckling: från hantverkets stökiga folkliv till industrisamhällets ordnade rörelseritualer. Jag har dragit fram likheter och konstanter, men minst lika iögonenfallande är förstås varianserna och oöverensstämmelserna. Om hantverkarnas "politiska kultur" var utlevande och oberäknelig, så har industriarbetets organisering varit mera inåtvänd och målstyrd. Och om den moderna arbetarrörelsen, i sina olika förgreningar, har uppnått en osedvanlig effektivitet och slagkraft i det samhälleliga förändringsarbetet, så kan det hända att den har fått ge upp mycket av den självständighet och det utanförstående som var den förindustriella och förpolitiska arbetarklassens kännemärke. Jag säger inte styrka, för det är klart att detta utanförstående uteslöt ett kollektivt avancemang; man kunde agera i rummet men inte i tiden. "Skötsamhetsprojektet" syftade till att höja hela klassen, att fostra bort underordningen och underlägsenheten och att skapa ett stabilt framstegsmedvetande. Det krävde sitt pris, och få skulle påstå att det inte har betalat sig. Avancemanget infann sig ju. Men frågan är om inte hela denna gigantiska självfostran också kom att skapa nya stelheter i den politiska kulturen, en ny konformism — inte så mycket på det ideologiska planet som på det praktiskt-organisatoriska. För var ska i dag alternativen formuleras? Några nya offentligheter är inte i sikte.

Och i informationssamhällets extremt individualistiska tidsanda finns bara ett förakt för det politiska samtalets och den politiska praktikens möjligheter.

Östeuropa banar väg

Visst är det ett märkvärdigt tidstecken! De östeuropeiska revolutionerna har just visat att politiken ändå är möjlig. Det är möjligt att ställa en påbjuden liturgi åt sidan och organisera det parallella livet, för att tala med Vaclav Havel. Det är möjligt att uppträda "som om". Att organisera samhället som en självständig drivkraft och förlösa längesedan slumrande energier. Jag tror att Östeuropa banar väg inte bara för marknadens välsignelser utan också för politikens. Men politiken inte uppfattad som uppfostringsanstalt eller härläger utan som ett envetet samtal genom institutionsgränser och grupplojaliteter; som låter människan vara i fred med den hon ändå aldrig kan få att uppge men samtidigt tvingar henne att ta ett medborgerligt ansvar. Om människorna i öst hade vänt sig bort från politiken, suttit kvar vid kaféborden och pokulerat, framhärdat i sina svikna förhoppningar, så skulle givetvis inget av allt det positiva vi nu blivit vittnen till ha inträffat. Men har de då genomfört sin revolution — kan man undra — bara för att underkasta sig den typ av rationalitet, det politikens förvetenskapligande som utmärker inte bara det svenska samhället utan de flesta västerländska demokratier?⁸ Vår tids hjälte med sin nyliberala konformism bryr sig knappast. Men kanske borde vi ändå.

Flyktingarna

1. Bronislaw Geremek, "Between Hope and Despair". *Daedalus*, Winter 1990 (Vol. 119, Numb. 1)
2. Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*. Granta and Penguin Books. Cambridge 1989
3. Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880—1930*. Carlssons. Stockholm 1988; Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800—1850*. Författarförlaget. Vänersborg 1988
4. Klas Åmark, *Maktkamp i byggbransch. Avtalsrörelser och konflikter i byggbranschen 1914—1920*. Arkiv förlag. Lund 1989
5. Mats Franzén, "Ölkaféet och det folkliga drickandet". *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*. Nr 43—44 (1989)
6. Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik*. Carlssons. Stockholm 1989 (Maktutredningens publikationer)
7. I en intressant uppsats ("Vaekelse og afholdsbevaegelse". *Scandia* 2/1988. Band 54) hävdar Köpenhamns-historikern Sidsel Eriksen att den svenska väckelserörelsens krav på ett nytt liv efter omvändelsen, till skillnad från den danska Grundtvigianismens rättfärdiggörelse genom tron allena, kom att få stor betydelse för nykterhetsorganisationernas ideologi och starka genomslag i det svenska samhället under senare delen av 1800-talet. I Danmark, där det söps mer än i Sverige vid samma tid, förblev drickandet en privatsak för samhällsreformatorerna.
8. Se ex.v. Carl-Axel Gemzell, *Om politikens förvetenskapligande och vetenskapens politisering. Kring välfärdsstatens uppkomst i England. I och III*. Institut for samtidshistorie. København 1989